

„A jogállam a jogeszme megvalósítását célzó intézmény”^[1] – Adalékok a magyar jogállam-fogalom kialakulásához^[2]

I. BEVEZETÉS

A polgári, parlamentáris demokrácia az elmúlt háromszáz év során megteremtette a modern nyugati társadalmak mindmáig legsikeresebb politikai, jogi berendezkedését. Az idők során kiderült, hogy képes a fejlődésre és az intézményes korrekcióra. Fundamentális elveit megőrizve, azokat a változó körülményekhez igazítva napjainkban is a legvonzóbb konstrukció a többség számára. A kritikákkal, vagy éppen a polgári demokrácia történetét válságok sorozataként bemutató elméletekkel szemben kijelenthető, hogy minden ellentmondásossága mellett bizonyítottan a „legélhetőbb” politikai-jogi formáció. Nincs ez másként a jogállam (joguralom), mint a polgári demokráciák jogi rendszerének egyik alapintézménye tekintetében sem, mely napjainkig interpretációs viták kereszttüzében áll. A következőkben a magyar jog- és államtudományi irodalomban a jogállam (joguralom) fogalom 19. századi megjelenését és értelmezési kereteit kívánom bemutatni.^[3] Úgy gondolom, hogy a kései utókornak okulására szolgál annak felidézése, hogy miként vélekedtek mindezekről az elmúlt századfordulót megelőző évtizedekben, a bukott szabadságharcot követően a neoabszolutizmus időszakában, majd a társadalmi-gazdasági felemelkedést hozó dualizmus korszakának leginkább prosperáló éveiben.

II. A JOGÁLLAM (JOGURALOM) FOGALOM MEGJELENÉSE ÉS HASZNÁLATA

A jogállam fogalom a hazai szakirodalomban a német közjogi, államelméleti irodalom közvetítésével jelent meg. A Rechtsstaat terminust

[1] Kuncz, 1888, 49.

[2] A tanulmány előadás formájában hangzott el a Takács Péter egyetemi tanár 65. születésnapja alkalmából tartott köszöntésen Győrött, 2020. július 2-án.

[3] A jogállam eszme és fogalom hazai fejlődéstörténetét Balogh Arthur akadémiai székfoglaló értekezésében vázlatosan érinti. Vö. Balogh, 1914, 31-34.

elsőként Carl Welcker használta 1813-ban, és mint sajátos államforma-típust definiálta a zsarnokság és a demokrácia mellett.^[4] A terminus elterjedése valójában Robert von Mohl 1830-as évek elejétől publikált munkáinak hatására következett be.^[5] A jogállam bevett fogalomként válásában fontos szerepe volt a korabeli liberális nézetek összefoglalásának tekinthető Welcker-Rotteck-féle *Staats-Lexikonnak*.^[6]

Magyarországon ez idő tájt két fordításkötetről érdemes említést tenni, melyek hatást gyakoroltak a korszak jog- és államtudományi fogalomhasználatára. Elsőként Mohl, eredetileg 1859-ben közzétett *Encyklopädie der Staatswissenschaften*^[7] című munkáját kell kiemelni, ami hét évvel később – Löw Tóbiás, a fiatalon elhunyt kiváló jogi szakíró fordításában – jelent meg magyar nyelven, és amelyben a Rechtsstaat tükörfordításaként főnévi formában olvashatjuk a „jogállam” fogalmat.^[8] Mohl államtudományi enciklopédiájában a jogállam lényegének meghatározásakor abból indul ki, hogy valójában egy sajátos államformáról van szó, ahol érvényesül az egyén és a társadalom önállósága (autonómia) és az egységes állam gondolata, mely a főhatalom érvényesítésének keretétül szolgál. A jogállam kettős feladatáról tesz említést. Egyrészt „az államhatalom minden területén fenn kell tartania a jogrendet”, másrészt „elő kell mozdítani az ésszerű emberi célokat”.^[9] Mindebből visszaköszön a formális és materiális legalitás sajátos mohl-i szintézise, melynek középpontjában az állam és egyén viszonyrendszerének normativitása áll. Ebben egyszerre ölt testet az államhatalom sajátos jogainak deklarálása és az „állam résztvevőinek” (polgárainak) szubsztantív szabadságjogainak kifejeződése, úgymint a törvény előtti egyenlőség, „a meg nem tiltott életcélok felé törekvés” joga, a közügyekben való részvétel joga, a „gondolatok közlésének szabadsága”, a „szabad vallásgyakorlat”, a helyváltoztatás joga, az egyesülési jog stb.

A Rechtsstaat fogalom recepciójának történetében a másik jelentős fordításmű Rudolf von Gneist nevéhez fűződik. A *Der Rechtsstaat* című, 1872-ben publikált könyve^[10] 1875-ben jelent meg magyar nyelven.^[11] A mű szemléletmódja jóval közelebb áll a Friedrich Julius Stahl-féle – a 19. század második felében eluralkodó – formális jogállam-eszméhez, melyben a jogállam alapvetően nem az állam célját vagy lényegét jelenti, hanem csupán a célok megvalósításának módját és jellegét, ahogyan mindezeket megvalósítja. Gneist szerint a Rechtsstaat „archimedesi pontja” az alkotmány „belső kifejtésén” nyugszik, azaz olyan alkotmányos államról van szó, ahol „a társadalomnak az állammal törvényhozás, közigazgatás és igazságszolgáltatás terén egyenletes összekötte-

[4] Welcker, 1813.

[5] Vö. Mohl, 1832-1833.

[6] Rotteck – Welcker, 1834-1843.

[7] Mohl, 1859.

[8] Mohl, 1866.

[9] Mohl, 1866, 159-165., 223-229.

[10] Gneist, 1872.

[11] Gneist, 1875.

tése” érvényesül.^[12] Az ilyen értelemben interpretált jogállamiság elkülönül az állami lét tartalmi elemeitől.

Gneist művét a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából Takács Lajos egyetemi magántanár fordította le *Jogi állam* címmel. Fontos megjegyezni, hogy a fordító nem volt következetes munkája során, hiszen a szövegben, illetve egyes alcímekben előfordul a Rechtsstaat fordításának főnévi változata is.^[13] Említésre méltó ugyanakkor, hogy a Rechtsstaat „jogi államként” való említésével a hazai szakirodalomban először Karvasy Ágoston *A közrendészeti tudomány* című, 1862-ben megjelent művében találkozhatunk.^[14] A Rechtsstaat terminus technicus jelzős szerkezetű használata a főnévi változat mellett egy ideig párhuzamosan alkalmazott megoldás volt a hazai szerzők körében. Ugyancsak itt kell megemlíteni, hogy a Rechtsstaat fogalomnak létezett egy harmadik magyar nyelvű verziója, a kötőjeles „jog-állam” forma. E kevésbé használatos verzióval Kautz Gyula 1876-ban megjelent *A politikai tudomány kézikönyve* című munkájában szembesülhetünk.^[15] Végül fontos felhívni arra a figyelmet, hogy a joguralom kifejezés – mint a jogállam szinonim fogalma, jóval kisebb gyakorisággal, de – szintén megjelent a szakirodalmi szövegekben. Ennek legelső példáját a kiváló magyar jogbölcész, Pauler Tivadar Észjogi alaptan című, 1854-ben kötetett művében találjuk,^[16] majd Pisztóry Mór 1872-ben publikált Állampolitika és történeti fejlődés című könyvének első kötetében,^[17] illetve Kautz már említett munkájában is feltűnik ez a fogalomhasználat.^[18]

III. JOGÁLLAM (JOGURALOM) FELFOGÁSOK A HAZAI SZAKIRODALOMBAN

Ha kronológiai szempontból vizsgáljuk, akkor a joguralom terminus technicus megelőzte a jogállam fogalom megjelenését. Pauler „észjogi alaptanában” a joguralom lényegét a következő kontextusában említi: „A joguralom minél tökéletesebb létesítésére... irányzott társadalmi intézmények, névszerint közhatalom szervezése szükséges, mely a jog elismerését, részrehajlatlan alkalmazását és sikere foganatosítását, főfeladványként a társak egyesített ereje által vegye eszközlésbe.”^[19] Lényegében ugyanezt olvashatjuk néhány évvel később az 1862-ben megjelent *Jog és államtudományok encyclopaediája* című műve második kiadásában: „... a joguralom minél tökéletesebb létesítése, és arra

[12] Gneist, 1875, 213-214.

[13] Gneist, 1875, 7., 20., 25.

[14] Karvasy, 1862, 7.

[15] Kautz, 1876, 199.

[16] Pauler, 1854, 79.

[17] Pisztóry, 1872, 109.

[18] Kautz, 1876, 433.

[19] Pauler, 1854, 79.

szervezett közhatalom megalapítása, az álladalom főfeladását képezi.”^[20] Az enciklopédia harmadik, 1865-ös kiadása megismétli a korábbi megfogalmazást,^[21] illetve kiegészíti az állam definiálásakor a következőkkel: „Az álladalom... a joguralom létesítésére, a szellemi s anyagi fejlődés előmozdítására, határozott területen közös főhatalom alatt szervezett társaság.”^[22] Mindebből következően Pauler joguralom terminusát tekintjük a jogállamiság-eszme első hazai megjelenésének, melyet az 1873-ban megjelent Észjogi előtan című – korábban kifejtett jogbölcseleti nézeteit összefoglaló – művében a következő gondolatokkal egészíti ki: „... a nemzetek közötti teljes jobbiztosság és joguralomnak eszménye, az ész többi eszményeiként természetünk gyarlóságainál fogva egész kiterjedése és tisztaságában nem is létesíthető; nem annyira ezen eszme tökéletes, mint inkább, csak közelítőleg történeendő valósitása számítható az emberiség észszabta feladatai közé.”^[23] A joguralomra tehát úgy tekint, mint az észtörvény szabta sok-sok eszmény egyikére, mely az államok létének és működésének egyik meghatározó összetevője, amely szabályozott, részrehabjlásmentes, kiszámítható keretet ad a társadalmi és állami létnek.

Bár magát a jogállam, illetve joguralom fogalmat Eötvös József nem használta, de az 1854-ben megjelent *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című fő művének második kötetében a törvény uralmáról, annak lényegi vonásáról így ír: „... a jogi alapon rendezett állam és kényuralom közt az a lényeges különbség, hogy amabban a törvény, ebben emberi akarat (egy vagy sok ember akarata) uralkodik.”^[24] A törvény uralmát azonban leszűkíti az államhatalom és az állam egyes intézményei közötti hatásköri kérdésekre, melyek eldöntéséhez „ítélőszékekre” van szükség. A bíróságoknak az észak-amerikai rendszer szerinti alkotmányvédő szerepét tartja követendőnek, és nem hangsúlyozza az államhatalomnak az egyénnel szembeni (közigazgatási) jogsértései esetén alkalmazott jogvédelmet.

A jogállam terminus használatával a hazai szakirodalomban elsőként Csemegei Károly, a magyar büntetőjogtudomány korszakos alakja egyik korai írásában találkozunk. A Schmerling-féle provizórium kezdetén, 1861-ben az államminiszter intézkedéseivel szembeni kritikaként tette közzé „A büntető törvények és a bíróság” című tanulmányát, amelyben a következőket olvashatjuk: „A valódi conservativizmus a népek életéből keletkezett; s az azzal egybeszővődött intézményeknek megóvásában, ezeknek rendszeres kifejlesztésében, valamint a szerzett jogoknak tiszteletében áll. Ennyiben a conservativ fogalom, a legitimitás fogalmába beolvad, mely utóbbi mintegy foglalatja és kifejezése

[20] Pauler, 1862, 8. (A mű első kiadása, mely ugyanazon kiadó gondozásában Pesten 1851-ben jelent meg, még nem használja a joguralom fogalmat).

[21] Pauler, 1865, 8.

[22] Pauler, 1865, 9. Az enciklopédia negyedik kiadása megismétli a korábban írtakat. Vö. Pauler, 1871, 8-10.

[23] Pauler, 1873, 300. (Később is utal a „nemzetközi joguralom magasztos eszméjére”. Vö. Pauler, 1873, 301.).

[24] Eötvös, 1854, 406.

azoknak az állandó, kötelező és változhatatlan alapoknak, melyeken a jogállam nyugszik.”^[25] Csemegi e munkájában részletesen tárgyalja azokat az okokat, amelyek a „közsabadság” érdekében a közigazgatás és az igazságszolgáltatás különválasztása mellett szólnak. Ennek kapcsán a közigazgatási hatóságok által okozott egyéni jogsérelmek független bíróság általi jogorvoslásának fontosságára hívja fel a figyelmet, ezt tekinti a jogállam legfőbb attribútumának.^[26] A néhány hónappal később megjelent „Közigazgatás és törvénykezés” című tanulmányában tovább árnyalja a jogállamiságról alkotott nézeteit: „Sokat hallunk, sokat olvasunk napjainkban szabadságról, szabadelvűségről és alkotmányról. De az a szívósság, melylyel a kormányok parancsaik végrehajtóinak sértettségéhez még ma is sikerrel ragaszkodnak... meggyőz minket arról, hogy a nagy szavakban áradozó haladás, csupán némely lényegtelen formák mesterséges kiszövéséből áll... Mig az alkotmányban vagy ezen kívül s e mellett, olyatén szabály ismertetik el törvény gyanánt, mely azt rendeli, hogy a kormányhivatalnok felsősége rendeletének teljesítéséért a bíró által felősségre nem vonhatik: addig a jogállam pusztá fantomkép s az alkotmány nem érdemli azt a fáradságot, mely annak összeszerkesztésére fordított.”^[27] Mint látjuk, Csemegi következetesen kiáll a jogállamiság eszméje mellett, s az intézményes megoldások híveként az egyes államhatalmi ágak „felosztását”, különös tekintettel a közigazgatás és bíraskodás különválasztását és az előbbi bírósági kontrollját szorgalmazza.^[28]

„A hatalom – jog?” című, 1866-ban megjelent tanulmányában a hatalom, az állam és a jog kapcsolatrendszerét tárgyalva kijelenti: „Minden hatalomnak először is a jogtól kell áthatva lennie, ez föltétlen követelmény s az állam eszméjéből úgy – mint annak átértett érdekéből származó szükség.”^[29] Két évtizeddel később, 1885-ben megjelent írásában ismét utal a jogállam „alapeszméjére”. Megfogalmazása szerint „a legfelvilágosodottabb, jogaira féltékenynyé lett társadalom, a legfelsőbb elvül kitűzött jogegyenlőségnek megfelelő – mindenki jogát biztosító [állami] organismust követel.”^[30] Csemegi példája jól mutatja, hogy

[25] Csemegi, 1904 [1861], 73.

[26] A jogállamiság kritériumai és az alkotmányosság összefüggéseiről, különösen tekintettel a közigazgatási jogvédelem és a közigazgatási bíraskodás ebben játszott szerepéről a 19. század második felében lásd: Stipta, 2020.

[27] Csemegi, 1904 [1862], 92.

[28] „Szerintünk az állam fennállásának, jólétének és céljai elérésének föltételei a szerves intézményekben, a törvényben foglaltatvák; s e szerint ama jog fenntartása és biztosítása, mely az egyes polgárt törvényileg illeti, oly lényeges része az állam létszerének, hogy ezzel éppen összefüggésében és vonatkozásaiban a társas együttlét eszméje és elismert feltételei valósítatnak meg. Az a jog, mely az állam akarata folytán az egyes polgárra ruházott: a szerves intézmények követelményeinek létesítése végett ruházottat reá s ezzel ki van mondva az is, hogy annak épségben maradása tartja fenn azt az eszmét, melyen az álladalom épült, míg ellenkezőleg megsértésével a társadalom sértetik meg s megzavartatik az az összhangzás, melynek összemüködése az államrend fogalmának alapjául szolgál... Így látjuk mi biztosítva a jogot, a törvényt, a polgárt és az államot.” (Csemegi, 1904 [1862], 101.).

[29] Csemegi, 1904 [1866], 166.

[30] Csemegi, 1885, 278.

a jogállam eszméjének és garanciáinak kérdése a tételes jogtudományok művelői számára sem volt közömbös, s nem csupán a közjogot, „politikát”, vagy az állam- és jogbölcséletet művelő jogászok, jogtudósok körében vált aktuális témává a 19. század utolsó harmadában.^[31]

Szintén a neoabszolutizmus időszakában, 1862-ben jelent meg a korabeli politikatudományt elsőként magyar nyelven művelő Karvasy Ágoston már említett *A közrendészeti tudomány* című, joghallgatóknak szóló tankönyve.^[32] A mű bevezetőjében – ahol a „Polizeywissenschaft” diszciplína általános tanait tekinti át – tesz említést a rendőrállam ellentétéként a „jogi állam”-ról: „Hol a rendőri intézet arra használtatott, hogy... a közszellem elnyomassék, és a közéletre az országban temetői csend terjesztessék, ott nem csuda, ha a rendőri intézet gyűlöletes lett, oly államban a rendőrség nem a jog, hanem az önkény eszközévé válik... ellentétben a jogi állammal, melyben a rendőrség egyedül a jog és a bátorság fentartására használtatik...”^[33] Vagyis itt találkozunk legelőször a hazai szakirodalomban azzal a módszertani interpretációval, mely a jogállam lényegi vonásait a rendőrállammal összehasonlítva ragadja meg. Részletekbe menő elhatárolásra a könyvben nem kerül sor, csupán a korabeli hatalmi önkény ellentétéként beszél a jogállam ideájáról.

Ugyancsak 1862-ben jelent meg Kautz Gyula *Politika vagy Országászat-tan*^[34] című műve, melyben a modern „alkotmányos” állam – melyet „jog- és kultúrállamnak”^[35] nevez – leírása kapcsán használja a jogállam fogalmat. A neoabszolutizmus éveiben az ilyen megfogalmazások politikai állásfoglalással is felértek. Kautz – aki Mohlt tekintette a jogállam „első előharczosának” – a közjogi hagyományra épülő és elsősorban állambölcséleti, alkotmány- és közigazgatástani irodalomból táplálkozó, „jogászias és államcentrikus” politika, mint diszciplína hazai megalapozója volt.^[36] Kantiánus érveléssel határozta meg a „jogállapot” értelmét, mely nem más, mint „az összes életviszonylatok békés s biztonságnak örvendő rendje”.^[37] Ehhez képest a „jogeszme” nem más, mint a jog által – az igazságosság elveinek érvényre juttatásával – megteremtett kiszámíthatóság, azaz „közbiztonság” garantálása, ami mögött a szükséges „erőhatalommal” rendelkező állam („álladalom”) áll: „A rendezett Jogállapot teljes megvalósításának egyik főfolyománya az, hogy az államtagok mindenike, mint

[31] A hazai büntetőjogtudomány klasszikusáról kevésbé tudott tény, hogy számos elméleti (jog- és állambölcséleti) tárgyú írás szerzőjeként jeleskedett élete folyamán.

[32] Karvasy, 1843.

[33] Vö. Karvasy, 1862, 7. Ugyanezt ismétli meg a mű második kiadásában. Vö. Karvasy, 1866, 11.

[34] Kautz, 1862. (Második, teljesen átdolgozott kiadás: 1876; Harmadik „újjal átnézett és jav. kiadás”: 1877).

[35] Kautz, 1862, II. (Előszó).

[36] „Az akadémiai vonal mindig is jogászias és államcentrikus maradt, így ezek a vonások csökkenő befolyással ugyan, de a mai napig jellemzői politikatudományunknak.” (Lánczi, 1994, 95.) Ennek a hagyománynak volt az egyik kiemelkedő gondolkodója Kautz Gyula. Ugyanezt a megfogalmazást használja a két világháború közötti hazai politikatudományi gondolkodás jellemzésére Csizmadia Ervin. (Vö. Csizmadia, 2000, 180.)

[37] Kautz, 1862, 8.

emberi méltósága s személyi szabadságában biztosított polgár, minden általa észszerűnek felismert, s küljölléte, erkölcsi, anyagi és szellemi boldogságára, vezető célok elérésére, szabadon s akadálytalanul törekedhetik; erőinek, képességeinek teljes kifejtését és érvényesítését foganatosíthatja; s hogy mind e tekintetekben csak állami tagtársainak hason joga és képessége által korlátoztatik, jelesül akkor, hogyha törekvései és célzatni azok jogaival összeütköznenek, vagy ép az Egésznek Java és érdekével ellentétben állanának. A Jogeszme és a Jogossági Elv e szoros, szükségszerű kapcsolata az Álladalomeszmével, olly lényeges és messzeható, hogy a státuszfeladat s tevékenység legtávolabb köreire is kiterjed, s hogy mindenkor azon nagy és döntőjelentőségű szabálmérvet és correctivumot képezi, a melyet a státus-főhatalom összes működése, célzatai és intézkedéseiben, vezérelvkép szemelött tartani van hivatva.”^[38] Egy lábjegyzetben megjegyzi, hogy „[a] Jogeszme az Álladalomeszméveli e szoros egybefüggésének folyománya... az ismeretes kifejezés »Jogállam« (Rechtsstaat).” Ennek ellentétéként említi meg a „Rendőrállam”-ot (Polizeistaat), ahol a jogállammal szemben „a Szabadság és Jogosság elvének igen szűk, az államhatalmi gyámkodás és kormányi beelegyedésnek pedig igen is tág tér nyitott.”^[39] Az „Egyéni Szabadságjogok (Individuelle Freiheitsrechte)” kapcsán később megjegyzi, hogy azok „az általános emberi ősjogokkal többé kevesbbé azonosok; és ép ez okból minden valódi jogállamban, még az alkotmánynélküliben is, tiszteletben tartandók és biztosítandók.”^[40] Végül a politikai szabadságjogok egyik kitüntetett válfaja kapcsán újra szóba hozza a jogállam fogalmát: „A jó szellemben kezelt és foganatosított sajtószabadság ezek szerint, mint nemes ékkő, ősi fényvilággal, melyet a humanus jogállam mindenkor fennen becsülni és gondosan őrizni fog, s a melyben az egyetemes közvélemény, s az összes szellemi nemzetélet láthatóan visszatükröződik s fényesb világosságot nyer minden szabad népek és szabad országnak életfontosságú föltétele és intézménye.”^[41] E gondolatok hangoztatása és képviselése minden tekintetben bátor szakmai állásfoglalásnak számított akkoriban.

Fő államelméleti műve második, „teljesen átdolgozott” változata *A politikai tudomány kézikönyve* címmel, 1876-ban jelent meg, melyben az államok osztályozása kapcsán beszél a jogállamról.^[42] Az államok tipizálásakor az „államalkatok” két fő osztályát említi, úgymint a jog- és igazságosság eszméjét érvényre juttató – kötőjeles fogalomhasználattal élve – „jog-államot” (Rechtstaat), és az „önkéntes-államot” (Gewaltstaat): „A jogállam a jog egyeduralma a tárgyilag létesített jogi szabványok s törvényes alakzatok és intézmények alapján, illetőleg ollyszzerű organismusa a közéletnek, a melyben uralkodó és nép, kormányzók és kormányzottak, tekintély és szabadság, rend és haladás egymáshozzi viszo-

[38] Kautz, 1862, 9.

[39] Kautz, 1862, 11.

[40] Kautz, 1862, 152.

[41] Kautz, 1862, 174.

[42] Kautz, 1876.

nyukban s egymásra való hatásukban törvény- és alkotmányszabta módon rendezvék; a társadalom minden tagja ereinek és tehetségeinek kifejtésében, s jogos érdekeinek érvényesítésében kellő szabadságnak s törvény előtti egyenlőségnek örvend; a státushatalom viselője és közegei alkotmányos korlátoknak s ellenőrzetnek alávetvék; a polgároknak az önkormányzat, a politikai szabadságjogok, az esküdtzéki intézmény, stb. alapján a közhatalomban való részese-dése törvényileg megadva és biztosítva van; a műveltség és humanitás előmozdít-ására s terjesztésére erélyes köz- és társulati tevékenység fejtetik ki; s mindenek felett senki korlátlan hatalmat nem gyakorol, senki mások rovására és károsítá-sával nem cselekedhetik, köz és magánköri cselekvényei tekintetében mindenki a felelősség szigorú szabályának alávetett. – Míg az önkény-állam az, a melyben az imént jelzett kellékek nincsenek meg, az államdolgok intézése egynek vagy többeknek kénye, különérdeke, törvényt és alkotmányt kizáró tetszése szerint eszközöltetik, jog- és alkotmánybiztosítékok hiányzanak, a polgárok mint egyé-nek s mint összeség a szabad önelhatározás s mozoghatás jogával nem bírnak, a hatalom orgánumainak mindenbe gyámkodó beavatkozása szabályul áll, s az egész közület csak úgy jelenkezik, mint egy nagy gépely s rendőri szervezet!”^[43]

A jellemző sajátosságokat még hosszasan részletezi, így többek között meg-állapítja, hogy „[a]z igazi jogállam egyik fő ismérvét az képezvén, hogy annak kormányzati közegei és intézményei is nem mechanikus kapcsok és formák, hanem benső természetszerű kötelékek által fűzetnek egy rendszeres egészszé, a melyben minden elem és minden tag a törvény és alkotmány által elébeszabott körben, minden többiekkel viszonyban, s egymást támogatva, mozog és telje-síti funkciót.”^[44] A bírói hatalomról megállapítja, hogy a „közszabadságnak” és a „joguralomnak” az egyik erős támasza: „A bírászkodás e szerint azért mivel benne a jog majestása és az állami igazságosság eszméje nyilatkozik, valódi s önálló állam hatalmi funkciója státusnak mint morál-politikai létszernek direkt kifolyása; a miért is a modern jogállam teljes joggal tekinti magát minden bírás-kodás egyedüli kutforrásának, s helytelenít minden olynemű igazságszolgáltatást, mely nem egyenesen a státus nevében és nem a státus hatósági műszervei által történik.”^[45] A bírósági szervezetrendszeren belül a „közigazgatásjogi bíróság” kapcsán megjegyzi: „Az igazi jogállam létfeltétele az, hogy az alkotmány és törvényhozás által biztosított minden magán- és nyilvánjogai a physikai és erkölcsi személyeknek: független s jólrendezett bíróságok ótalma alá helyez-tessenek, mely bíróságokhoz akkor is fordulhatni, hogyha egyesek valamely közhatalóság (kormányzati közeg) által magukat jogaikban sértettnek tartják.”^[46] Érdemes megjegyezni, hogy említést tesz az ún. állambíróságról, melynek ál-láspontja szerint fontos szerepe van a jogállam intézményrendszerében: „Az igazi jogállam egyik kelléke az is, hogy létezzék benne oly legfő bíróság vagy

[43] Kautz, 1876, 199.

[44] Kautz, 1876, 356.

[45] Kautz, 1876, 433-434.

[46] Kautz, 1876, 437.

törvényszék, a mely előtt a státusalkotmány biztosítékai érdekében panasz- és vád emeltethetik oly személyek vagy hatalmi műszervek ellen, melyek állásukkal visszaélve az alkotmányt megsértik vagy önkény és erőszakoskodás által veszélyeztetek.”^[47] Legvégül utalni kell az igazságügyi szervezet működésének Kautz szerint legfontosabbnak tartott „főbb irányelveire”, mely nélkül a „polgárosult állam” nem tarthat igényt a jogállam címre.^[48] Mindezekből kitűnik, hogy a hazai jog- és államtudományi irodalomban Kautz műveiben körvonalázódott legelőször egy komplexnek tekinthető jogállam-koncepció, mely legin-

[47] Kautz, 1876, 443.

[48] „A polgárosult állam, s főleg az, a mely a »jogállam« czimére igényt tart, igazságügyi szervezetében egynémely vezér- és irányelv érvényrejuttatására van utalva, melyek foglalata a következő: a) Legyen mindenekelőtt biztosított mindenkire nézve (mint polgári alapjog) a bírósághoz való folyamodhatóság, a melyben a társadalmi jogótalom arra nézve érvényesül; a közhatalom e szerint tartozik arról gondoskodni, hogy az igazság keresésének útja még legszegényebb polgárára nézve is lehetségessé váljon, s mesterséges akadályok, súlyos törvénykezési illetékek stb. által attól senki vissza ne rettenessék. – b) Az igazságszolgáltatás szorosan elkülönítendő a közigazgatástól, úgy, hogy igazságügyi és adminisztratív közeg egy és ugyanazon hatóság vagy hivatalnok ne lehessen, s bírói és peres féli állást egyidejűleg senki se foglalhasson el. – c) Senki se vonattassék el illetékes (törvényileg meghatározott) bírāja elől; valamint egy ügy se utaltassék oly bírósághoz, mely annak tárgyalására és eldöntésére törv. [törvényileg – Sz. J.] nincs jogosítva. Az újkori jog- és államfejlődés ez elveket érvényre emelve, s a középkori rendi különbségeken alapuló törvénykezést mellőzve, minden rangú és rendű polgárait egyforma eljárás szerint s a közönséges bíróságoknak veti alája; s a jó igazságszolgáltatással összeférhetlennek tekintti a kivételes törvényszékeket (Ausnahmsgerichte), melyek rendszerint nem az igazság, hanem vagy a szenvedély vagy az önzés vagy a kényhatalom közegei. – d) Legyen a bíróságok illetékességi köre, folyammenete (Instanzenzug) eljárása, s hatósági területe világosan és határozottan megállapítva, mindenekfelett pedig a bírói függetlenség biztosítva; biztosítva akként, hogy menten minden illetéktelen külbefolyás-, pártmesterkedés-, kegyígéret és megfélemlítéstől, a bírósági és törvényszékek teljes önállósággal járhatson el tisztjében, s mondhasson ítéletet hatalmasok és gyengék, gazdagok és szegények, üldözök és üldözettek felett. – e) Emeltyűje az igazságszolgáltatás sikerességének a nyilvánosság; mely a polgároknak a jogérzületet és a közszellemet fejleszteli, s hatalmi túlkapasokat és önkényeskedést akadályoz; továbbá a szóbeliség a peres eljárásban, mint a mely által a törvénykezés egyszerűbbé olcsóbbá s gyorsabbá válik, s az alkotmányossági feltételek és alapok is szilárdulnak. – f) A törvényszékek alakítása és folyamatainak szervezése a peres ügyek különféleségének megfelelőleg eszközöltessék; s főleg arra fordítson az állam figyelmet, hogy bírakul csak feddhetlen jellemű, alapos képzettségű s nemes hivatásuktól áthevült lelkiülettel bíró egyének jeleltessenek ki. – g) Az alkotmányosság követelésével megegyezőleg nyujtassék mód és alkalom a közpolgároknak is bírósági funkciókban részvételre, a mi a békebíró, meg az esküdtszéki intézmény által valósítható meg. – h) A helyes igazságszolgáltatási rendszer egyik föltétele a jogvédelmet eszközölő s a peres feleket bíróságok előtt szakszerűleg képviselő ügyvédség; mint kiegészítő eleme is a törvénykezési alkotmánynak, s praktikus iskolája a bírói, a magasb közhivatalnoki, az orsz. képviselői stb. pályáknak. – i) Alig nélkülözhető kellékét a törvénykezésnek képezik (főleg korunkban s bonyolultabb köz- és jogviszonyainkkal szemben) rendszeres (civil- és büntetőjogi) törvénykönyvek (Codex) s perrendtartási szabályok; hogy a bírónak ítélethozatalában szoros zsinórmérve legyen, a törvénykezésben minden önkény s kétértelműség kizárattassék, s mindaz eltávolítható legyen, a mi a pertárgyalásnak szükségtelen hosszabbítása- és összebonyolítása, vagy elhamarkodás és felületességre vezethetne. – j) Végül lengje az összes törvénykezést és igazságszolgáltatást át a modern idők felvilágosult szelleme, a humanitás és a méltányosság tekinteti; ne fedje soha a státus (főleg a büntető politikában) azt, hogy az igazságosság a megsértett jog helyreállításában (fenyítésben és büntetésben) az emberiség követeléseivel nem összeférhetetlen; s hogy azon nagy érdekek, a melyek a szabad s alkotmányos állam biztosítékai, egy szabadelvű s az emberi méltóság elvére alapított törvénykezési szervezetben és eljárásban is hathatós támaszt bírnak.” (Kautz, 1876, 501-502.).

kább a mohl-i formális és materiális legalitás sajátos szintézisén alapul. Joggal állíthatjuk, hogy Kautz jogállam-felfogása a vizsgált korszak legkidolgozottabb és legátgondoltabb elméleti alapvetése.

Immár a kiegészést követően, 1868-ban jelent meg a hazai szakirodalomban kevésbé számon tartott Kogler Nepomuk János *Általános vagy elméleti államtan*^[49] című munkája, melyben az államelméleti gondolkodás történetét és legújabb irodalmát vizsgálva Kant megjelenése kapcsán említi meg a „Német-honban” keletkezett jogállam „tanait”, mely a „rendőri állam” ellentettjeként „a legújabb időkig” a tudományban „nagy szerepet” vitt. A kortársakhoz képest relativizálja a jogállam jelentőségét és kijelenti: „... az idő folyamában tett előmenetel az államtudományi vizsgálódásokban azon meggyőződésre vezetett, hogy az állam tulajdonkép sem jogállam, sem rendőri állam, hanem inkább mindkét minőségű. Valamint téves azon felfogás, hogy az állam pusztá jogvédő és jogbiztosító intézmény, ép oly félszeg ama nézet, mely az egyéneket pusztá közjó előmozdításnak és köz érdekek igényletének fenhangú hirdetésével örökös gyámkodás alá helyezi.”^[50] A jogállam tanával szemben a történeti iskola nézőpontját méltatja, mely a „pusztá abstractió” helyett a valóságban működő, sajátos természettel bíró organizmusként írja le az államot.

A 19. század második felének egyik legsokoldalúbb társadalomtudósa, a bölcsész végzettségű, de az államtudományokban is jelentőset alkotó Schvarcz Gyula a dualizmus kezdetén a magyar közjogi viszonyok elemzésekor használja a jogállam fogalmat. Államintézményeink és a kor igényei^[51] című, 1871-ben megjelent – a hazai közjogi komparatiztika egyik korai^[52] – művében szembe állítja az angol, francia és általában a fejlett nyugat-európai államok közjogi viszonyait az alkotmányos monarchia hazai állapotával, melynek során a következőket írja: „Modern alkotmányos monarchiában, mint jogállamban, nem lehet a király egyéb, mint az állam első tisztviselője. Ugynevezett felségi jogai nem jelenthetnek ma már egyebet, mint megbízatást a népfelsgtől. A legfőbb hatalom nem foglalhat magában egyéb jogokat, mint a melyeket a népfelsg tüzetesen ráruházott. Egyáltalán nem gyakorolhat egyéb jogokat, mint a melyeket az alkotmány részére határozottan kijelöl. Lehet része az államhatalmakban, de nem lehet sem a törvényhozó, sem a végrehajtó, sem a bírói hatalomnak forrása.”^[53] Schvarcz keserűen állapítja meg, hogy Magyarország közjogi helyzete mélyen alatta áll a korabeli modern alkotmányos monarchiák „színvonalának”^[54] A nádor közjogi státusza kapcsán meglehetősen radikális, újtó javaslattal él a jogállami intézményrendszerre vonatkozóan. A kidolgozottnak nem nevezhető alkotmányos reformelképzelése a hazai közjogi hagyományoktól ide-

[49] Kogler, 1868.

[50] Kogler, 1868, 84.

[51] Schvarcz, 1871.

[52] Vö. Iván, 2015.

[53] Schvarcz, 1871, 9.

[54] Schvarcz, 1871, 10.

gen megoldásban öltött testet: „Egyes ember a mai jogállamban nem lehet őre az egész alkotmánynak. Az alkotmány őre ma már csak egy okszerűleg szervezett testület lehet. Még pedig... nem politikai testület. Hanem valódi bíróság, mely bírjon a függetlenség, illetékesség és felelősség minden biztosítékaival. Államtörvénytörvény, vagy ha tetszik, alkotmánytörvény.”^[55] A másfél évszázaddal későbbi szemlélő joggal gondol a modern értelemben vett alkotmánybíróságra, mint az alkotmány őrére, mely elképzelés ez idő tájt Közép-Európában mindenképpen unikumnak számított.^[56]

Érdeemes megemlíteni, hogy Schvarcz parlamenti képviselőként 1872-ben közzétett választási programjában két helyen is megemlíti a jogállam fogalmát. Egyrészt csak „korszerű” közigazgatási törvény alapján létrehozott önkormányzati működéssel tud csak elképzelni jogállamot,^[57] másrészt a „lelkiismeretlenül eltittkolt jövedelmek kellő fokoni megadóztathatására” a fejlett európai jogállamok mintájára megalkotott törvény szükségességét hangsúlyozza.^[58] Sok évvel később, 1887-ben, egy akadémiai ülésen tartott előadásában az államformata-nok méltatása során kerül ismét megemlítésre a jogállam terminus. Schvarcz az államok összetett tipizálása kapcsán a következőképpen fogalmaz: „... államformák... nemcsak egy nézpontról ismerhetők föl... és ezen nézpontról tekintve ugyanazon államok lehetnek többé-kevésbé demokráciák vagy arisztokráciák, a melyek monarchiák vagy köztársaságok, sőt ugyanezen államok egészen külön typusok képviselnek, ha a művelődési állam, a jogállam, a rendőr állam, a táborállam – vagy másfelől az állami központosítás, decentralisítás, meg self-government nézpontról vétetnek szemügyre.”^[59] Későbbi műveiben az államtípusológiai fejtegetései alkalmával megismételte a jogállam lényegéről szóló nézeteit.^[60]

Ugyancsak utalni kell a már korábban hivatkozott Pisztory Mór 1872-ben megjelent *Állampolitika és történeti fejlődés* című munkájában az állam fogalmi meghatározásakor kifejtett gondolataira: „Az államnak tisztán szellemerkölcsi fölfogása... két szélsőségre vezetett, úgy hogy legtöbben az állam jogalapját ismét nem magában az emberi természetben, hanem a joguralom létesítésének szükségében, vagy az észparancsában keresték. A jogállam védői a jog eszményét a tökély legmagasabb fokának tekintik, az állam főfeladata... a jogélet megvalósítása.”^[61] Pisztory valójában a kanti észjogi felfogást azonosította a jogállam eszméjével. A korabeli követők tekintetében pedig megjegyzi, hogy „Hazánkban főleg Eötvös, Pauler, Kautz és Kogler... igen közel állanak a jogállam elméletéhez.”^[62] A néhány évvel később publikált *Bevezetés az államtudományokba*

[55] Schvarcz, 1871, 18.

[56] Lásd erről még: Miru, 1997; Miru, 1999; Miru, 2000, 34-35.; Szabó, 2019, 27-28.

[57] Schvarcz, 1872, 11.

[58] Schvarcz, 1872, 14.

[59] Schvarcz, 1887, 27.

[60] Lásd: Schvarcz, 1881-1883; Schvarcz, 1895.

[61] Pisztory, 1872, 16.

[62] Pisztory, 1872, 109.

című művében szintén kantiánus nézőpontjával szembesülünk, amikor így ír: „A társas élet mai igényeinek megfelelőleg az állam legelső és legfontosabb teendője... a jogrend létesítése, de a mai állam több mint jog-állam, a középkor és ó-kor államai pedig nem voltak jogállamok. – Jog és állam kölcsönösen egymásból és egymás által fejlődnek.”^[63]

A jogállam-felfogások vizsgálata során szót kell ejteni a hazai államelmélet, közjog és politikatudomány korszakos alakjáról, Concha Győzőről is. *A közigazgatási bíráskodás az alkotmányosság és az egyéni jogokhoz való viszonyában* című, 1877-ben megjelent műve második fejezetének alcímeként a következő olvasható: „A »jogi állam« fogalmának eredete és sorsa Németföldön”.^[64] A Rechtsstaat fogalomhasználatának bizonytalanságait, az ehhez kapcsolódó „kődös képzeteket” a német közjogi gondolkodásban az elmúlt századfordulóig tartó viták eredményének tulajdonította.^[65] Concha a német jogfejlődés sajátos következményeként mutatja be a „jogi állam” jelentéstartalmának változását, és megítélése szerint csak a legújabb fejlemények tükrében lehet koncepcionálisan elfogadható interpretációval találkozni. Ez pedig nem más, mint a „köz- és közigazgatási jogok birói független védelme” intézményes rendszerének kiépülése, vagyis a kormányzati és közigazgatási intézkedések bíróság előtti megtámadásának lehetősége. A helyes elméleti álláspont szerinte az, ha: „A jogi állam ügye ez által a leglényegesebb pontján a processualisták kezébe kerül, mint a birói hatáskör kérdése, s azok, lehet mondani nem rosszul fogják fel, nem rosszul védelmezik, abból indulva ki, hogy akármely közigazgatási intézkedés, legyen az katonai, adó, rendőri, ipari természetű, ezáltal nem válik alkalmatlanná a birói ítélkezésre.”^[66] Kora legfőbb elérendő törekvéseként a „független bíróságok” és a „törvényes eljárási formák” megteremtésével látja megvalósíthatónak a jogállamiságot: „Azon állam, mely ezt megvalósítja, lesz a jogi állam. A jogi állam jelszónak ha valami konkrét tartalmat akarunk szerezni, azt másban hiába keressük, mint abban, hogy alatta az államnak oly fejlődési fokát értjük, a midőn nem csak a magánjogok, de a köz és közigazgatási jogok is in abstracto létezésükből, pusztán törvényekbeni kimondásukból, bírósági ítélet által vitethetnek át az életbe, nyerhetnek érvényt in concreto.”^[67]

Concha szerint a modern alkotmányos államok központi fogalmaként („jelszavaként”) kell beszélni a jogállamiságról, ahol „a jogilag áthatott állami viszonyok” képezik a modern állam alapját, melyben a közigazgatási bíráskodásnak

[63] Pisztóry, 1876, 56.

[64] Concha, 1877, 23.

[65] A „jogi állam” jelszavának „veszedelmességét” Mohl kapcsán a következőkben összegzi: „Individualizmus és politikai szabadság, jogegyenlőség és józan értelmesség, kormányi és felsőbbbségi beavatkozás megszorítása, ultramontanizmus, theokratikus uralmi törekvések elleni küzdelem, polgári házasság és községi iskola és kitudná mi minden még, hozzátartoztak a jogi államhoz; belőle ki lehetett magyarázni mindent, a magyarázó szándéka szerint.” (Concha, 1877, 30-31.).

[66] Concha, 1877, 33.

[67] Concha, 1877, 35.

van kitüntetett szerepe.^[68] Lorenz von Steinre hivatkozva megállapítja, hogy „a közigazgatási biráskodást mint a törvényhozás és végrehajtás közti harmoniának [a] betetőzését” lehet felfogni, mely az alkotmányos állam „mindennapi életében” teremti meg az összhangot.^[69] Végső konklúzióként kijelenti: „Az állami souverainitásnak az alapjogok általi korlátozása, a modern alkotmányos állam ez egyik fő oldala, már alapjában megváltoztatá a modern állam jellegét, még inkább fogja azt tenni a közjogok birói védelme, az államot egyszerű uralmi, hatalmi szervből, önmagát mérséklő, magát egyéneiben élőknek, ezeket magával egyenlő becsünek tudó és a bíróság által ilyennek is akaró jogi uralommá alakítva.”^[70]

Szűk két évtizeddel később, az 1895-ben megjelent *Politika* című műve első kötetében változás történik a fogalomhasználatban.^[71] A „jogi állam” terminus technicus helyett a napjainkban is használatos főnévi változat kizárólagos alkalmazására kerül sor a könyvben, ahol megismétli korábbi álláspontját, kiegészítve egy további szemponttal. Concha szerint a jogállam egyszersmind „laikus államot” is jelent, mely az „államtagok” számára garantálja a vallásszabadságot és a politikai jogegyenlőséget, illetve a vallással és egyházzal szembeni szuverenitását: „A jogállam... magát a vallástól s egyes egyházaktól függetleníti... Mint a véges világban, külső eszközökkel működő hatalom elhatárolásaiban önalkotta, tehát forrásukat tekintve, világi indokok által vezetett s a vallást az állami jogszabályok, intézmények megalkotásánál csak annyiban veszi tekintetbe, a mennyiben saját véges szempontjából szükségesnek látja.”^[72] Concha elméleti megközelítése részben kapcsolatba hozható a korszakdominánsnak tekinthető formális jogállamiság eszméjével. Friedrich Stahlhoz és Otto Mayerhez hasonlóan a törvény, a közigazgatás és az egyén közötti rendezett viszony, valamint jogvédelem együttesen jelenti számára a jogállamiság lényegét.^[73]

A korszak első számú jog- és állambölcseleti gondolkodója – Concha egykori vitapartnere^[74] – Pulszky Ágost *A jog és állambölcsezet alaptanai* című, 1885-ben megjelent könyvében a „történeti” társadalmakat tárgyaló fejezetben az ún. nemzeti társadalmak kapcsán a modern polgári társadalom (és állam) bemutatásakor említi meg a jogállam terminust. A nehézkes nyelvezettel fogalmazó szerző az államot tekinti jogállamnak, „a melyben minden társadalmi viszony a mai magánjoghoz hasonló természetű általános állandó szabály általi rendezésben részesülne.”^[75] Fő művében a jogállam fogalom második megemlékezésével az állam célja és eszménye leírásakor találkozunk: „... legkönnyebben alkotható

[68] Concha, 1877, 100-101.

[69] Concha, 1877, 102.

[70] Concha, 1877, 122.

[71] Concha, 1895. (Lényegében ugyanezen gondolatokat ismétli meg a *Politika* első kötetének 1907-es második kiadásában is. Vö. Concha, 1907, 352-354.).

[72] Concha, 1895, 331-332.

[73] Concha Győző államelméleti felfogását lásd bővebben: Egresi, 2009.

[74] Egresi, 2011.

[75] Pulszky, 1885, 142.

meg a jogállam képzete, vagyis azé, a melynek minden cselekvősege egyedül előre megállapított általános szabályok körén belül mozoghat. Erre törekszik pedig minden társadalom hosszasán békés és kétségbe nem vont uralmának szakában, akkor, mikor éltető érdeke minden tagjának teljesen tudatára jutott, és magánérdekével öszszehangzónak mutatkozik, a mi kivált a nemzeti állam eszményével könnyen azonosítható.”^[76] Vagyis Pulszky az elmúlt századfordulóhoz közeledve a jogállamiságot a nemzetállami és így a modern polgári állami lét elengedhetetlen elemének tekintette, mely – „cselekvősegi” elméletéből következően – működése során a jog által meghatározott kereteket semmilyen körülmények között nem lépheti át.

Fontos e helyen Kuncz Ignác, a dualizmus korszakának kiemelkedő „államtudósa” gondolatait is idézni.^[77] Az 1888-ban megjelent – több kiadást megélt – *A nemzetállam tankönyve*^[78] című művében az „államfajok” tárgyalásánál az ekkoriban szokásos rendőrállam–jogállam dichotómia mentén végzi el a fogalmi tisztázást: „A jogállam a jogszeme megvalósítását célzó intézmény, mely törvénnyel szabja meg a jogköröket és bíróilag biztosítja a polgároknak úgy politikai, mint magánjogai szempontjából a törvények végrehajtását. Nagyon kedvező a szabadságra nézve, de egyoldalúan alkalmazva, ha t. i. az állam csak jogállam és semmi egyéb, megfosztja az államot, főleg a kormányhatalmat, ruganyosságától; az egyén jogát biztosítja, háttérbe szorítja a nemzetet, s privatizáló irányra vezet a közjog és a közügy terén. Ennélfogva a jogállamra nem önmagában, hanem mint a politikai állam egyik sajátosságára kell törekednünk... A rendőrállam szinte pusztá intézmény, de különben egyenes ellentéte az utóbbinak. A jogállam a jog megvalósításának intézménye, míg a rendőrállam egy politikai nevelőházi intézmény. A jogállamban a jog függetlensége, a rendőrállamban semmi biztos jog. A jogállam tul keveset gondol a polgárokkal, a rendőrállam tulsokat. A jogállam merev, a rendőrállam folyékony és minden önkénynek engedő. A jogállam a polgárokat önségélyre és büszke önérzetre neveli, a rendőrállam gyámoltalanság- és meghunyászkodásra.”^[79] Mindebből kitűnik, hogy Kuncz a jogállamiságot a politikai állam egyik fontos jellemzőjeként tartja, amely a kormányzati hatalom „ruganyos” gyakorlását alkalmanként korlátozza. Ugyanakkor megakadályozza a rendőrállami módszerek alkalmazásának lehetőségét.

[76] Pulszky, 1885, 217.

[77] Kuncz Ignác államelméleti munkásságáról lásd: Finkey, 1908, 384-386.

[78] Kuncz, 1888. A jogállam fogalmat egy évvel korábban megjelent tanulmányában már – különösebb részletezés nélkül – használja. Vö. Kuncz, 1887, 399.

[79] Kuncz, 1888, 49. A későbbi kiadásokban a következő gondolatokkal egészíti ki a jellemzését: „A jogállam nemcsak a rendőr államnak ellentéte, hanem a rendi államnak is. Annak lényegéhez tartozik tehát az állampolgári szervezet, mert a jog egyenlő és független uralma állampolgári szervezet nélkül nem létezik, s így enélkül jogállam sem lehetséges. A rendőrállam szinte pusztá intézmény, miként a jogállam, de különben egyenes ellentéte az utóbbinak... A jogállam mindig alkotmányos állam, a rendőrállam absolutismus.” Vö. Kuncz, 1900, 121.; Kuncz, 1902, 126.

E sorban meg kell még említeni Krammer György teológus gondolatait, aki egy 1896-ban megjelent tanulmányában, az államok céljáról szóló fejtegetései kapcsán a „jogállam elméletét” az uralkodó értelmezési kontextustól eltérő módon közelíti meg. Jean-Jacques Rousseau, Alexander Humbolt és Herbert Spencer tanait vizsgálva megállapítja, hogy a jogállamiság egyetlen érték érvényre juttatásán nyugszik: „E szerint az államnak semmi más a célja, mint a polgárok egyéni jogait védeni... Hagyjuk az embert fejlődni, amint kinek-kinek hajlama, vágya, természete magával hozza, ez minden egyes joga, ne korlátozzuk, ne rontsuk ezt törvényekkel, az államnak az a célja, hogy mindenkit e szabad fejlődésében, terjeszkedésében megvédjen... mindenki a legtagabb szabadságot élvezze.”^[80] Krammer szerint mindez odáig vezet, hogy az ilyen állam nem gondoskodik a társadalom „jólétéről”, beleértve az erkölcsök vagy éppen a házasság eszméjének védelméről. A „létért való küzdelmet”, illetve a „törvény rendjét” megzavaró állami beavatkozást károsnak tekintő spenceri felfogásról lesújtóan állapítja meg: „Íme a jogállam igazi szörnye.”^[81] Véleménye szerint egyoldalú államfelfogással van dolgunk, amelyet szerinte Ferdinand Lassalle joggal nevezett éjjeliőr- vagy bakterállamnak.

Legvégül szólni kell az elmúlt századfordulón megjelent – Magyarországon az első, nem fordításon alapuló enciklopédia – *A Pallas Nagy Lexikon*ában olvasható jogállam címszóról. A lexikon első kiadásának 1897-ben megjelent IX. kötetében található szócikk alatt szerzőként „HEIL” aláírás olvasható, aki nem más, mint Heil Fausztin. Az ítéltáblai bíró- és „jogi író”-ként számon tartott szerző a következőképpen fogalmaz: „A modern államnak célja nem szorítkozhatik a nép egyes szükségleteinek kielégítésére, hanem az egész népetet kell, hogy átölelje. Az államnak azért nem egyedüli s kizárólagos célja a jogállapotnak s jogbiztonságnak megvalósítása. Nem egyedüli, de azért mindig elsőrendű cél, mert minden további társadalmi haladásnak alapja és feltétele... A jog eszméje az állam eszméjétől elválaszthatatlan s oly lényeges, hogy az állami feladatok egyéb s összes köreire is kiterjed s minden állami tevékenységnek szabályozóját és korrektívumát kell hogy képezze. A »jog« és az »állam« azért, habár nem azonos, de egymással a legszorosabban összefüggő fogalmak, nemcsak azért, mert a jog államot, államilag szervezet társadalmat feltételez s államilag szervezet társadalom nélkül, államon kívül jogról szó nem lehet... A jog és az állam eszméinek ezen szoros egybefüggésén alapszik a J. (Rechtsstaat) fogalma, mely alatt nem oly államot kell érteni, amely a jog megvalósításán kívül más feladatot nem ismerne és mintegy jogbiztosító társaság szerepére szorítkoznék, hanem oly államot, mely összes feladataiban a jog és jogosság követelményeit szem előtt tartja, a jognak eszméjét megvalósítani törekszik s a célszerűség, az opportunus elvét a jog elveinek alárendeli; a »quid juris« tilalmaiba nem ütköznek. Más értelemben J. ellentéte a rendőrállamnak (Polizeistaat), mely az egyéni szabadság s az egészséges önkormányzat elnyomásával a polgárokat minden-

[80] Krammer, 1896, 426.

[81] Krammer, 1896, 427.

ben az állam gyámkodó hatósága alá helyezi.”^[82] A *Pallas lexikonban* olvasható terjedelmes leírás után némileg meglepő, hogy hat évvel később a magyar jogtudomány jogi nyelv- és fogalomhasználatának fejlődése szempontjából meghatározó Márkus Dezső szerkesztette *Magyar Jogi Lexikon* 1903-ban megjelent IV. kötetében a „jogállam” címszó alatt csupán az ezen a néven egy évvel korábban indult szakmai folyóiratra utalással találkozunk.^[83]

IV. KONKLÚZIÓ HELYETT

E rövid áttekintésből jól látható, hogy a jogállam értelmezése, jelentéstartalmanak meghatározása a „jogi alapon rendezett államtól”, a jogállam-rendőrállam dichotómia felállításán keresztül a „köz- és közigazgatási jogok bírói független védelméig”, vagy éppen az „alkotmányszék” létrehozásának javaslatáig terjed. Bizonyára igaza van Balogh Arthurnak, a magyar közjog- és államtudomány jeles képviselőjének, amikor az 1914-es akadémiai székfoglalójában a következőket írja: „Az állam tudományát érdeklőleg nincs kifejezés, melynek többféle tartalmat adtak, melylyel különbözőbb fogalmakat igyekeztek volna kifejezni, mint a »jogállam« kitétel. Midőn a XIX. század folyamán jelszóvá vált, osztozott a jelszavak közös sorsában, hogy csak úgy tudjuk tartalmukat biztosan meghatározni, ha ama törekvések célját ismerjük, melyek mögöttük foglaltatnak.”^[84]

IRODALOM

- Balogh Arthur (1914): *Jogállam*. Székfoglaló értekezés. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből XIV. köt. 8. sz.). Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Concha Győző (1877): *A közigazgatási bíráskodás az alkotmányosság és az egyéni jogokhoz való viszonyában*. Athenaeum R.-Társulat, Budapest.
- Concha Győző (1895): *Politika. I. köt. Alkotmánytan*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.
- Concha Győző (1907): *Politika. I. köt. Alkotmánytan*. Második kiadás. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest.
- Csemegi Károly (1861): A büntető törvények és a bíróság. (Eredetileg megjelent: *Magyarország*, 1861. évi december 6., 7. és 8. számaiban.) In: *Csemegi Károly művei. I. köt. I. Közjogi és publicisztikai dolgozatok. II. Jogászegyleti beszédek*. Sajtó alá rendezték: Edvi Illés Károly – Gyomai Zsigmond. Franklin-Társulat, Budapest, 1904. 58-81.

[82] Pallas, 1895, 934.

[83] „Jogállam, Budapest 1902. január óta megjelenő jog- és államtudományi havi szemle. Főszerkesztője Edvi Illés Károly dr., szerkesztői Baumgarten Nándor dr. és Gyomai Zsigmond dr. ügyvédek.” (Magyar Jogi Lexikon, 1903, 451.).

[84] Balogh, 1914, 3.

- Csemegi Károly (1862): Közigazgatás és törvénykezés. [Eredetileg cikksorozatként jelent meg 1862-ben.] In: *Csemegi Károly művei. I. köt. I. Közjogi és publicisztikai dolgozatok. II. Jogászegyleti beszédek.* Sajtó alá rendezték: Edvi Illés Károly – Gyomai Zsigmond. Franklin-Társulat, Budapest, 1904. 82-100.
- Csemegi Károly (1866): A hatalom – jog? [Eredetileg megjelent: *Törvénytörési Csarnok* 1866. évi 42. számában.] In: *Csemegi Károly művei. I. köt. I. Közjogi és publicisztikai dolgozatok. II. Jogászegyleti beszédek.* Sajtó alá rendezték: Edvi Illés Károly – Gyomai Zsigmond. Franklin-Társulat, Budapest, 1904. 158-196.
- Csemegi Károly (1885): A jogászat és a jogászok helyzete hazánkban. [Eredetileg megjelent: *Jog* 1885. évi 1. számában.] In: *Csemegi Károly művei. I. köt. I. Közjogi és publicisztikai dolgozatok. II. Jogászegyleti beszédek.* Sajtó alá rendezték: Edvi Illés Károly – Gyomai Zsigmond. Franklin-Társulat, Budapest, 1904. 267-290.
- Csizmadia Ervin (2000): A két háború közötti magyar politikatudomány diszkurzív tematikái. Dékány István, Ottlik László és Makkai János munkásságáról. In: Szabó Máté (szerk.): *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete.* József Műhely Kiadó, Budapest. 162-184.
- Egresi Katalin (2009): Concha Győző konzervatív állameszménye. In: *Jog – Állam – Politika. Jog- és politikatudományi folyóirat.* 1. évf. 1. szám. 77-107.
- Egresi Katalin (2011): Pulszky Ágost és Concha Győző vitája az államról. In: *Jog – Állam – Politika. Jog- és politikatudományi folyóirat.* 3. évf. (Különszám). 225-239.
- Eötvös József (1854): *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra.* II. köt. Emich, Pest.
- Finkey Ferenc (1908): *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi. I. köt. Bevezetés és a jogbölcselet kifejlődésének története.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- Gneist, Rudolf von (1872): *Der Rechtsstaat.* Springer, Berlin.
- Gneist Rudolf (1875): *A jogi állam.* (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Bizottságának megbízásából fordította: dr. Takács Lajos). Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Budapest.
- Iván Dániel (2015): Schvarcz Gyula – közjog és komparatiztika egy történész szemével. In: *Pro Publico Bono. Magyar Közigazgatás.* 3. évf. 3. szám. 173-188.
- Karvasy Ágoston (1843): *A politikai tudományok rendszeresen előadva. I. köt. Alkotmányi politika, általános igazgatási politika, igazságszolgáltatási politika és policziatudomány.* Streibig Klára betűivel.
- Karvasy Ágost (1862): *A közrendészeti tudomány.* Emich, Pest.
- Karvasy Ágost (1866): *A közrendészeti tudomány.* Második tökéletesbített és bővített kiadás. Emich, Pest.
- Kautz Gyula (1862): *Politika vagy Országásztan, tekintettel a két művelt világrész államintézményeire és törvényhozására. Rendszeres tan- és kézikönyvül.* Heckenast, Pest.
- Kautz Gyula (1876): *A politikai tudomány kézikönyve.* Második, teljesen átdolgozott kiadás. Franklin-Társulat, Budapest.
- Kautz Gyula (1877): *A politikai tudomány kézikönyve.* Harmadik, újolag átnézett és jav. kiadás. Franklin-Társulat, Budapest.
- Kogler Nepomuk János (1868): *Általános vagy elméleti államtan.* Heckenast, Pest.
- Krammer György (1896): Az államról és az államhatalomról (Felolvastatott az Aquinói-Szent-Tamás-Társaság 1896. február 13-án tartott ülésében). In: *Bölcseleti Folyóirat.* 11. évf. 412-435.
- Kuncz Ignác (1888): *A nemzetállam tankönyve.* Drodtleff, Pozsony.
- Kuncz Ignác (1887): A közjogi s különösen a közigazgatási bíráskodás filozófiája. In: *Magyar Philosophiai Szemle.* 6. évf. 1. szám. 390-417.

- Kuncz Ignác (1900): *A nemzetállam tankönyve*. Második, bővített kiadás. Stein János M. Kir. Egyetemi Könyvkereskedése, Kolozsvár.
- Kuncz Ignác (1902): *A nemzetállam tankönyve*. Harmadik, bővített kiadás. Stein János M. Kir. Egyetemi Könyvkereskedése, Kolozsvár.
- Lánczi András (1994): A politika mint tradíció. In: *Politikatudományi Szemle*. 3. évf. 2. szám. 92-108.
- Márkus Dezső (szerk.) (1903): *Magyar Jogi Lexikon*. IV. köt. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest.
- Miru György (1997): *Polgárosodás és alkotmányos átalakulás Schvarcz Gyula politikai gondolkodásában*. Kandidátusi értekezés (kézirat). Debrecen.
- Miru György (1999): Kísérlet az állam körül: Schvarcz Gyula reformtervei a dualizmus-kori alkotmányosság továbbfejlesztésére. In: *Aetas*. 14. évf. 1-2. szám. 86-111.
- Miru György (2000): Bevezetés. In: Miru György (2000): *Schvarcz Gyula*. (Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Miru György). Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 7-61.
- Mohl, Robert von (1832-1833): *Die Polizei-Wissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates*. I-II. Bd. Laupp, Tübingen.
- Mohl, Robert von (1859): *Encyklopädie der Staatswissenschaften*. Laupp, Tübingen, 1859.
- Mohl, Robert (1866): *Az államtudományok encyclopaediája* (Ford. Löw Tóbiás). Heckenast, Pest. (2. kiadás: 1871).
- Pallas (1895): *A Pallas nagy lexikona*. IX. köt. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest. (Elérhető: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/j-DA39/jogallam-DE1C/>).
- Pauler Tivadar (1854): *Észjogi alaptan*. Emich, Pest.
- Pauler Tivadar (1862): *Jog és államtudományok encyclopaediája*. Második, javított és bővített kiadás. Emich, Pest.
- Pauler Tivadar (1865): *Jog és államtudományok encyclopaediája*. Harmadik, javított és bővített kiadás. Emich, Pest.
- Pauler Tivadar (1871): *Jog és államtudományok encyclopaediája*. Negyedik javított és bővített kiadás. Athenaeum, Pest.
- Pauler Tivadar (1873): *Észjogi előtan*. Athenaeum, Budapest.
- Pisztóry Mór (1872): *Állampolitika és történeti fejlődés*. I. köt. Államismerettan és alkotmányi politika. Pesti Könyvnyomda-Részvénytársulat, Pest.
- Pisztóry Mór (1876): *Bevezetés az államtudományokba*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.
- Pulszky Ágost (1885): *A jog és állambölcsészet alaptanai*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.
- Rotteck, Carl von – Welcker, Carl Theodor (Hrsg.) (1834-1843): *Das Staats-Lexikon*. *Encyklopädie der sämtlichen Staatswissenschaften für alle Stände*. 1-15. Bd. Hammerich, Altona.
- Schvarcz Gyula (1871): *Államintézményeink és a kor igényei*. I. füzet. Aigner, Pest.
- Schvarcz Gyula (1872): *Schvarcz Gyula programja*. Aigner, Pest.
- Schvarcz Gyula (1881-1883): *A politika elemei*. I-III. köt. (1-5. füzet). Aigner, Budapest.
- Schvarcz Gyula (1887): *A két utóbbi évtized államformatani irodalmának kritikai méltatásához*. Értekezések a társadalmi tudományok köréből. VIII. kötet. IX. szám. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Schvarcz Gyula (1895): *Elemente der Politik*. *Versuch einer Staatslehre auf Grundlage der vergleichenden Staatsrechtswissenschaft und Culturgeschichte*. Berlin.

- Stipta István (2020): *A magyar történelmi alkotmány és a hazai közjogi-közigazgatási jogvédelem. (Jogtörténeti értekezések 44.)*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Szabó Zsanett (2019): Schvarcz Gyula (1838-1900) államfelfogása. In: *Joghistoria*. 24. évf. 1. szám. 26-31.
- Welcker, Carl Theodor (1813): *Die letzten Gründe von Recht, Staat und Strafe*. Heyer, Giessen.

Vasárnap. Dulovits Jenő fényképe

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
Budapest, VI., Andrássy-út 16.
Telefon: Aut. 266-83, 245-09.

Negyedévre 6.40 pengő
Félévre 12.50 pengő
Egyes szám ára 50 fillér